

Archeologisch onderzoek op de locatie Valkenburgerstraat 130-146 heeft inzicht gegeven in de gebruiksgeschiedenis van deze plek vanaf het einde van de 16de eeuw. Drie fasen zijn te onderscheiden: 1. De aanleg van het eiland Marken in 1592, 2. Scheepshellingen en landwinning in de periode 1600-1660 en 3. bebouwing 1660-1930.

Rijshout en weke klei; de aanleg van werfeiland Marken

Met de Tweede Uitleg, de stadsuitbreiding van 1592, is het drassige veenweidegebied tussen de Sint Anthonisdijk en het IJ vergraven en opgehoogd tot de eilanden Uilenburg, Marken en Rapenburg. De bodemopbouw van de buitenpolder bestond uit een natuurlijk veenpakket tot NAP -3,60 m met daarop kleisediment dat door het IJ is afgezet tot NAP -2,50 m. Voorafgaand aan de ophoging in 1592 werd de drassige ondergrond afgedekt met een pakket takken (rijshout). Hierop werd de grond gestort die was vrijgekomen bij het uitgraven van de Uilenburgergracht. Het ophogingsmateriaal was samengesteld uit een combinatie van klei- en veenbrokken maar niet verder vermengd met afval ter versteviging van de grond zoals dat in de 16de eeuw in toenemende mate gebruikelijk was geworden. Het maaiveld – het eerste loopvlak – van het werfeiland lag op NAP -0,80 m.

Verkaveling en landwinning in de Uilenburgergracht (1592-1800)

De tegenwoordige verkaveling langs de noordzijde van de Valkenburgerstraat is terug te voeren op de in de 17de eeuw gesplitste oorspronkelijke kavels. Het smaldelen – opsplitsen – begon al in de eerste helft van de 17de eeuw (afb. 9). Dit is goed zichtbaar op de kaart van Cornelis Danckertsz de Rij uit 1659 (afb. 7). De opname van De Rij toont alleen nog aan de uiterste oostzijde van de Valkenburgerstraat enkele ongedeelde 'oerkavels'. Bij de opdeling in de eerste helft van de 17de eeuw – voor 1659 – werd een kavel vaak eerst in tweeën gesplitst en één helft daarvan nogmaals in twee delen. Het resterende halve 'oerkavel' werd in de tweede helft van de 17de eeuw gesplitst, zoals zichtbaar is op de kaart van Jacob Bosch uit 1700 (afb. 8). Vergeleken met Uilenburg was de uitgifte van kavels op het net aangelegde eiland Marken veel minder systematisch. Zo hadden de scheepsbouwkavels die vanaf 1593 op Uilenburg werden uitgegeven een vaste breedte van 80 voet (22,64 m) en een lengte van 150 voet (42,45 m). De kavels op Marken hadden breedtes variërend van 85 tot 87 voet, tussen 24 en 25 m. De lengte van de kavels op Marken was kleiner dan voorzien aangezien de noordoever van Marken na oplevering werd vergraven om de Uilenburgergracht te verbreden. Wat overbleef was een terrein van circa 30 m tussen de Valkenburgerstraat en de oever van de gracht.

Valkenburgerstraat 130-146 ligt ter hoogte van drie 'oerkavels', van oost naar west aangeduid als A, B en C (afb. 9, 108). Het plangebied omvat de helft van kavel A, het hele kavel B en een kwart van kavel C. De 'oerkavels' A, B en C hebben zich ontwikkeld tot de percelen I t/m VII. Daarbij was sprake van landwinning in de Uilenburgergracht door verschillende eigenaren van de percelen. Eerst was deze gericht op infrastructuur voor scheepsbouw en vanaf circa 1660 was de aanjager voor de particuliere aanplantingen in de Uilenburgergracht het vertrek van het maritieme bedrijf naar de nieuw aangelegde oostelijke eilanden. De oude werfkavels op Marken werden opgesplitst en achterterreinen werden ontsloten door stegen waaraan in korte tijd een dichte bebouwing ontstond. Een tijds kader voor de verschillende oeveruitbreidingen is beschikbaar met twee kaarten van de landwinning in de jaren 1659 en 1700 (afb. 7, 8). Door hier de archeologische gegevens over structuren, grondpakketten en houten beschoeiingen aan toe te voegen (afb. 108) wordt de feitelijke uitvoering van het grondwerk inzichtelijk en hoe deze activiteiten door individuele eigenaren met wisselend ophogingsmateriaal is uitgevoerd.

Kavel A met percelen I en II

Rond 1602 is aan de westzijde van kavel A een scheepshelling aangelegd. Bij de splitsing van het bezit van Adriaen Passant – de westelijke helft van een al gedeeld oerkavel (afb. 7-5, 108) – tussen 1659 en 1700 zijn de percelen I en II ontstaan en de Oude Biksteengang gerooid. Op perceel I is een nieuwe scheepshelling gebouwd die op basis van dendrochronologie na 1649 gedateerd kan worden. Op perceel II werd een kade getimmerd.

Kavel B

Rond 1602 is langs de waterzijde van kavel B, over een afstand van 25 m, een zware houten kade getimmerd. Kavel B was al in 1659 opgedeeld, eerst in twee gelijke helften, vervolgens het oostelijke deel nogmaals in tweeën. Het grote kavel aan de westzijde (perceel V en VI) was op dat moment in eigendom van Hendrick Jansz. Aan de oostzijde lag het bezit van Pieter Pietersz Schuitvaarder (perceel IV). Langs de westzijde ervan liep een steeg die later bekend zou staan als de Sint Pietersgang. Aan de oostzijde van het Schuitvaarder-terrein lag het perceel (perceel III) van scheepstimmerman Hartog Claes met langs de westzijde ook een steeg – de latere Hartjesgang – en met bebouwing aan de oostzijde. Samenhangende sporen van de bebouwing die aan deze gebruiksperiode in het midden van de 17de eeuw kunnen worden gekoppeld ontbraken. Dit geldt niet voor archeologische informatie over de particuliere landwinningsactiviteiten in de Uilenburgergracht in het tweede kwart van de 17de eeuw.

Perceel III

In het tweede kwart van de 17de eeuw werd perceel III verlengd in de Uilenburgergracht. Hiertoe werd in het water een houten caisson getimmerd. De waterbodem, met hierin een bezinksel van houtsnippers, afkomstig van timmeractiviteiten op de oever, werd afgedekt met een pakket van zand, klei en afval; een cluster van sterk gefragmenteerd huishoudelijk aardewerk en een partij olijfoliekruiken. Op dit perceel moet nog voor 1659 een tweede aanplemping zijn uitgevoerd, maar de bijbehorende kade is archeologisch niet getraceerd. Mogelijk eindigde de landwinning niet met een recht getimmerde kade, maar met een naar het water aflopend talud. Een derde verlenging van perceel III door landwinning in de tweede helft van de 17de eeuw is mogelijk in verband te brengen met de opdeling van het bezit van Hartog Claes, nadat diens weduwe het in 1666 in de verkoop bracht. Het huis aan de straat met ' Vijf Gerstebroden in de gevel' en drie daar achter gelegen steegwoningen werden aan vier eigenaren verkocht. Volgens de Bosch kaart uit 1700 (afb. 8) was er een gangwoning bijgekomen aan de waterzijde.

Perceel IV

Het perceel van Pieter Pietersz Schuitvaarder was in 1659 ook al uitgebreid ten opzichten van de oorspronkelijke kade tot aan de archeologisch gedocumenteerde kade S 347. In het derde kwart van de 17de eeuw, na 1659 en voor 1700, heeft een nieuwe aanplemping plaatsgevonden, waarbij een combinatie van grond en afval in de grachtbodem is gestort.

Perceel V en VI

De landwinning op de percelen V en VI in de tweede helft van de 17de eeuw is mogelijk in verband te brengen met de opsplitsing van het kavel van Hendrick Jansz, ergens na 1659. Hierbij is dwars over het terrein de Uitgeestergang aangelegd (afb. 8-2). In de 18de eeuw kwam er aan de waterzijde van de steeg een sloepenhelling. De aanplempingen op deze percelen waren uitgevoerd met klei of zand, maar in geen enkel geval met afval.

Kavel C met perceel VII

Van kavel C is een kwart deel opgegraven waarop perceel VII was gelegen. Dit kavel kreeg zoals kavel B begin 17de eeuw een zware eikenhouten kadeconstructie. Tijdens de eerste helft van de 17de eeuw, in ieder geval voor 1659, is buiten deze kade een voorland aangeplempt met aan de waterzijde een eenvoudige houten beschoeiing. Kavel C is in 1659-1700 verder opgesplitst.

Perceel VII

Perceel VII is in de jaren 1659-1700 verlengd in de Uilenburgergracht waarbij de kade tot stand kwam die in 1700 door Bosch werd afgebeeld.. Het al bestaande voorland werd uitgebreid tot 8 m uit de oorspronkelijke kade van het 'oerkavel'. Voor deze landwinning is gebruik gemaakt van klei en zand vermengd met afval. De kade aan de waterzijde werd gebouwd van hergebruikt grenenhout. In de eerste helft van de 18de eeuw is het perceel verder uitgebreid in de gracht. In het aanplempingsmateriaal is een grote hoeveelheid industrieel aardewerk verwerkt dat werd gebruikt voor de productie van suiker in suikerbakkerijen.

Materiële cultuur van landwinning

De vondstcomplexen van de aanplempingen in de Uilenburgergracht maken inzichtelijk hoe en met welke middelen de individuele grondeigenaren in de 17de- en 18de eeuw hun bezit hebben uitgebreid (afb.109, 110). Zo is te zien hoe het ene perceel met louter zand is opgehoogd, terwijl voor andere een verscheidenheid aan afval is gebruikt. Bij de archeologische analyse van afval in ophogings- en aanplempingscontexten staan twee vragen centraal;

- in hoeverre is het (primaire) afval afkomstig van huisraad van de bewoners van de percelen in de buurt die met landwinning zijn uitgebreid

- in hoeverre is dit (secundaire) afval dat bij de stedelijke reinigingsdienst is gekocht en zodoende een algemeen samenraapsel vertegenwoordigt van in de stad geproduceerd afval. Uitgangspunt voor de beantwoording van deze vragen is een nader onderscheid in het primaire of secundaire karakter van de afvalcontext.

Primaire- en secundaire stort van afval

Een essentieel criterium om vast te stellen of aan een archeologisch vondstcomplex primaire of secundaire (post)-depositionele processen ten grondslag liggen is de mate van compleetheid van de voorwerpen. Deze kan worden bepaald met de EVE-methode. Als referentiekader worden de specifieke aanplempingscontexten vergeleken met beerputcontexten die per definitie als primair te boek staan. Beerputten zijn perceelsgebonden en het afval is zodoende vaak aan (opeenvolgende) huishoudens op dat adres te koppelen. De (compleetheids)toestand van deze primaire afvaldump is alleen nog achteraf beïnvloed door post-depositionele processen zoals

109 Landwinning in de Uilenburgergracht, fragment van een baardmankruik in situ in een aanplemping uit het midden van de 17de eeuw op perceel VII

periodieke of incidentele legingen. De vraag is welk beeld van compleetheid de keramiekvondsten in deze primaire afvalcontexten vertonen. Hiervoor zijn vier beerputten met de EVE-methode gekwantificeerd: drie putten van individuele huishoudens in de Oostenburgervoorstraat 9 en 23 en Zwanenburgwal 35 met een standaardinhoud van circa 5,5 m² en één beerkelder voor gemeenschappelijk gebruik achter het pand Oudezijds Voorburgwal 40 met een inhoud van 20 m². Voor de particuliere beerputten had de keramiek een compleetheid van respectievelijk 42,1% , 34,9%. en 32,3% . De beerkelder liet zien dat de daarin verzonken keramiekvondsten voor 87,1% compleet waren. Deze voorbeelden geven aan dat bij putten die met enige regelmaat deels, maar niet geheel geleegd worden de ondergrens van compleetheid net boven 30% ligt maar dat bij een put die nooit en nauwelijks is geleegd de voorwerpen bijna voor 90% compleet zijn. Een referentie voor compleetheid van een primaire afvalstort van een pottenbakkerij biedt het vondstcomplex van een werkplaats aan de Schoolstraat uit de 17de- en 18de eeuw die was gespecialiseerd in aardewerk voor suikerbakkerijen. Deze scherven vertegenwoordigden 37,7 % van de oorspronkelijke voorwerpen.

Secundaire afvalstort, tenslotte, wordt vertegenwoordigd door een 16de-eeuwse ophoging in de buitenpolder langs de Oudeschans en de ophoging van het VOC-werfeiland Oostenburg uit 1660. Aan de Oudeschans vertegenwoordigden de scherven die in de jaren 1560 aren opgebracht 14,6% van de oorspronkelijke voorwerpen. Op Oostenburg ging het om 10,9%.

Twee typen afvalcomplexen in de landwinningen

De zeven landwinningscontexten zijn in twee hoofdgroepen onder te verdelen; afval van huishoudelijke keramiek en afval van productie en transportactiviteiten (afb. 110). Twee aanplempingen bestaan vrijwel uitsluitend uit één soort keramiek. Het gaat om niet-huishoudelijke voorwerpen; Iberische olijfoliekruiken op perceel III (S 218) en suikerbakkers-aardewerk in twee opeenvolgende ophogingen met op perceel VII (S 122-123) (afb. 111)

Afval van huishoudelijk aardewerk

De keramieksoorten in de landwinningscontexten op de percelen I, IV en VII weerspiegelen de voor de 17de- en 18de-eeuw gebruikelijke diversiteit. De compleetheid van de keramiek ligt tussen 18% en 23%. Dit is een beduidend lagere score dan die van een primaire afvalstort zoals een beerput. De percelen vertonen ook verschillen in vondstdichtheid: op perceel VII is in de tweede helft van de 17de eeuw een grotere hoeveelheid afval gebruikt voor de landwinning dan op perceel IV, waar de aanplemping overwegend uit zand en klei bestond met enkele concentraties van afval.

Afval van productie en transportactiviteiten

Olijfoliekruiken op perceel III

De aanplemping op perceel III uit het tweede kwart van de 17de eeuw bevat voor 79% olijfoliekruiken, aangevuld met een restgroep van rood- en witbakkend aardewerk, Italiaans en Frans tinglazuuraardewerk, steengoed en keramiek uit het Wesergebied. De sterk gefragmenteerde scherven in deze restgroep vertegenwoordigden 10,1% van de oorspronkelijke voorwerpen. De olijfoliekruiken daarentegen vormden één homogene groep met een compleetheid van 98,3%. Olijfoliekruiken dienden primair als verpakkingsmateriaal en werden na leging afgedankt. Ondanks de vertekende hoge score vanwege de doorgaans goed bewaard gebleven randen van olijfoliekruiken geeft dit EVE-contrast tussen beide groepen aan dat in deze aanplemping een bescheiden hoeveelheid kleine en gevarieerde scherven is aangevuld met één grote partij. Het huishoudelijke vaatwerk behoort onmiskenbaar tot een secundaire stort, vergelijkbaar met de ophogingen aan de Oudeschans en op Oostenburg en de olijfoliekruiken zijn duidelijk als een samenhangend geheel gestort ter versteviging van ophoging.

De kruiken hebben merken die verwijzen naar specifieke handelaren van de producten die erin werden vervoerd. De merken werden vermeld in bevrachtingscontacten en moeten – gezien het feit dat de merken in de natte klei waren aangebracht – op bestelling van de handelaren zijn geproduceerd. Afgaande op de merken hebben de olijfoliekruiken uit de aanplemping oorspronkelijk deel uitgemaakt van de lading van Spaanse schepen die tussen Spanje en de overzeese vestigingen in het Caribisch gebied voeren. Vergelijkbare exemplaren met dezelfde handelsmerken zijn opgegraven in Spaanse koloniale vestigingen in Guatamala (klooster Santo Domingo, context 1630-1650), St Augustine in Florida (context 1610-1650) en het Engelse Jordan's Point in Virginia (context 1620-1635). Een andere aanwijzing voor Spaanse gebruik was de afdichting met pleistermortel bij twee kruiken.

In de periode 1621-1647 bestond geen directe handel tussen Spanje en de Republiek vanwege een handelsembargo. Aangezien merktekens op olijfoliekruiken niet bekend zijn uit andere archeologische vindplaatsen in Amsterdam of elders in Nederland en deze alleen lijken voor te komen in de Spaanse koloniale vestigingen in Amerika is het aannemelijk dat deze partij kruiken oorspronkelijk was bedoeld ter bevoorrading van de Spaanse koloniën en ergens in het Atlantische gebied is onderschept bij de kaapvaart van de West-Indische Compagnie (WIC), die op dat moment op zijn hoogtepunt was. Via deze weg zouden de olijfoliekruiken in Amsterdam terecht zijn gekomen. De WIC-werf was gevestigd op Rapenburg, op een steenworp afstand van perceel III dat op dat moment mogelijk toebehoorde aan sloopstimmerman Hartog Claesz, die het perceel in ieder geval in 1659 in bezit had (hoofdstuk 2.1.2). Een mogelijk scenario waarmee de aanwezigheid van de kruiken op perceel III verklaard kan worden is dat Claesz vanwege zijn beroep connecties had in het havenbedrijf van Amsterdam en zo de hand kon leggen op de partij kruiken die op de naburige WIC-werf over waren: het waren primair verpakkingsmaterialen die na leging geen economische of gebruiksfunctie meer hadden maar uitstekend geschikt waren voor bodemverharding.

Behalve olijfoliekruiken lijken ook andere aardewerksoorten zoals Portugese faience en Frans witbakkend aardewerk uit Saintonge een exclusieve connectie met het maritieme milieu van Amsterdam te hebben. Deze keramiek komt vooral in archeologische vindplaatsen in het havengebied voor en ontbreekt juist in economisch vergelijkbare milieus zoals in de Jordaan. Deze directe betrokkenheid bij de zeevaart is niet uitsluitend een Amsterdams fenomeen, ook in Vlissingen opgegraven beerputten van kleine percelen in het maritieme kwartier (Dokkershaven) uit 1550-1650 bevatten een verscheidenheid aan keramiek uit Noord-Duitsland en Zuid-Europa.

Suikerstrooppotten en trechters op perceel VII

Op perceel VII is tussen 1700 en 1730 land gewonnen door in het water twee massieve pakketten suikerstrooppotten en suikertrechters te storten. Dit aardewerk werd gebruikt voor de suikerraffinage. Archeologisch is aangetoond dat dit bedrijfsafval in de 17de en 18de eeuw meestal in de directe nabijheid van de suikerbakkerij werd weggegooid, niet zelden – zoals bij suikerbakkerij De Drie Suikerbroden aan het Rokin – direct voor de deur in het water. De scherven uit de eerst aangebrachte laag op de bodem van de Uilenburgergracht (S 123) vertegenwoordigen 42,8% van de oorspronkelijke strooppotten en trechters. De daaropvolgende stort (S 122) waarmee het terrein werd geëgaliseerd bevatte een identiek pakket aardewerk, nu met een compleetheid van 27,1 %. De homogeniteit van beide vondstcomplexen en de hoge mate van compleetheid zijn goed vergelijkbaar met de pottenbakkersstort van suikerbakkersaardewerk aan de Overtoom (37,7%). Ook de mate van fragmentatie komt sterk overeen. In de Valkenburgerstraat aanplemping – uitgaande van S 122 – hebben de strooppotten een fragmentatiegraad – de hoeveelheid scherven waarin een pot is gebroken – van 4,95 en de suikertrechters 12,99. Bij het afvalcomplex uit de Schoolstraat ging het om respectievelijk 18,4 en 53,8. Beide vondstcomplexen laten zien dat de breekbaarheid van de suikertrechters bijna drie keer zo groot is als de strooppotten. Geconcludeerd kan worden dat het afval van suikerbakkersaardewerk in de Uilenburgergracht als een primaire stort contexten kan worden beschouwd. Rijst de vraag waar dit materiaal vandaan kwam. Als het hetzelfde perceel betrof dan was hier mogelijk een suikerbakkerij in bedrijf en heeft de eigenaar voor de landwinning gezorgd. Als de scherven van een nabij gelegen suikerbakkerij aan de Uilenburgergracht afkomstig waren heeft de initiatiefnemer van het grondwerk een complete partij aardewerkafval kunnen bemachtigen. Historische bronnen geven aanwijzingen over suikerbakkerijen op Marken. Volgens de Personeele Quotisatie uit 1742 waren er twee op het eiland, maar de exacte locatie erven valt uit deze bron niet te achterhalen. Eén ervan bestond al sinds 1669 en was in 1710 gekocht door de gebroeders Nicolaas en Hendrik van Hoorn. De verkoopakte uit dat jaar vermeldde dat de suikerbakkerij met een huis en een erf was gelegen bij de Markenbrug. In de werkplaats van Van Hoorn, die een groot aandeel hadden in de suikerproductie van de volksplanting de Berbice in Suriname, was in 1742 suikerbakker Joh. Robaij werkzaam. De andere suikerbakkerij lag er vlak bij, aan de Wijdegang en hier werkte in 1742 Herman Beekman. De bovenstaande geschreven documentatie maakt duidelijk dat er geen direct verband te leggen is tussen de bekende 18de-eeuwse suikerbakkerijen op Marken en de inrichting van perceel VII. Wel is aannemelijk dat, gezien de compleetheid van de scherven, het suikerbakkersaardewerk geen lange weg heeft afgelegd voordat het in de Uilenburgergracht is gedumpt maar uit de buurt afkomstig was.

Bebouwing langs de stegen

De steegwoningen die in de 18de en 19de eeuw in gebruik waren kwamen voort uit bouwblokken van drie tot vier woningen die in de 17de eeuw langs de stegen zijn neergezet. Het langdurig gebruik van deze woningen was niet te danken aan een duurzame opzet. Integendeel, het geheel aan bouwresten getuigt van een constant gebrek aan middelen vanaf de bouw tot aan de opeenvolgende verbouwingen en oplapwerk in de eeuwen erna.

Bij de bouw van de steegwoningen is geen rekening gehouden met de verschillen in draagkracht van de ondergrond. Zo had het terrein tot 30 m uit de Valkenburgerstraat een grotere draagkracht – hier was veenweidegebied opgehoogd – dan het resterende deel tot aan de Uilenburgergracht, waar de ondergrond bestond uit een door particulieren bijeengebracht samenraapsel van materialen, variërend van afval tot los zand, dat op de grachtbodem was gestort. Ook werd bij de aanleg van funderingen zo veel mogelijk op materialen bespaard. Een gangbare 17de- en 18de-eeuwse Amsterdamse fundering was samengesteld uit paarsgewijs in het tracé van de bouwmuren geheide palen, onderling verbonden door een kesp, met daarop, in de lengterichting van de muur, een langshout. Het gewicht van het metselwerk werd zo evenredig over de fundering verdeeld. De steegwoningen daarentegen waren gefundeerd op enkele palen waarbij kessen waren weggelaten en het langshout direct op de paalkoppen rustte. Daarnaast werd, waar mogelijk, gebruik gemaakt van de achtergebleven liggers van de ontmantelde scheepshellingen. De kostenbesparingen ten aanzien van de funderingen hadden tot gevolg dat de huizen

ongelijkmatig begonnen te verzakken. De huizen werden opgetrokken in eensteensmuren. Een woonruimte had een oppervlakte van 12 tot 14m², die soms nog was verkleind door een kleine kelder, vermoedelijk bedoeld als koelruimte voor bederfelijke waar. Het woonvertrek werd verwarmd door een haard. Scheefgezakte en gescheurde muren werden plaatselijk hersteld, maar in de twee eeuwen is nooit grondig herstel uitgevoerd en beperkte het onderhoud zich tot oplapwerk. Vloeren waren net zoals muren voortdurend onderhevig aan verzakking, waardoor vocht in deze huizen kwam en ophogingen nodig waren. Op de plavuizen werd dan een laag zand aangebracht met daarop een nieuw plaveisel. Dit proces kon zich gedurende enkele eeuwen diverse malen herhalen. Naast de vloeren moesten ook de haardplaatsen worden verhoogd met extra baksteenlagen. Bij de inpandige ophogingen werd vaak de onderste rand van de wandtegels op de muren aan het zicht onttrokken.

Aan de stegen werd niet alleen gewoond, maar ook gewerkt. In de achterste ruimte van Valkenburgerstraat 144 bevond zich in de 18de eeuw de oven van een werkplaats (S 41) en in gebouw III-4 aan de oostzijde van de Hartjesgang was in de tweede helft van de 19de eeuw op een oppervlak van 21 m² een smidse in bedrijf. Naast gebrekkig onderhouden waren er ook grote bouwingrepen vanwege de aanleg van waterkelders. Deze waterreservoirs konden in de smalle stegen met woningen zonder binnenplaats niet buitenshuis worden gebouwd en daarom werden ze, zo goed als dat ging, in de bestaande bouwsels ingepast. Tegen de tijd dat de buurt in de jaren 1930 werd gesaneerd waren de aaneengeschakelde 17de-eeuwse steegwoningen door eeuwenlange verbouwingen geworden tot een verzameling van losse onderuitgezakte en elkaar ondersteunende muren.

Materiële cultuur van joodse huishoudens aan de Valkenburgerstraat

Joodse materiële cultuur

De Valkenburgerstraat maakte in de 18de eeuw deel uit van de joodse buurt, die zich aanvankelijk concentreerde rondom het eiland Vlooienburg – het huidige Waterlooplein – maar zich vanaf de tweede helft van de 17de eeuw uitbreidde richting de voormalige haveneilanden Uilenburg, Marken en Rapenburg. Vanuit deze historische context kwam de vraag naar voren in hoeverre de materiële cultuur van de Valkenburgerstraat die van joodse huishoudens weerspiegelt en – zo ja – hoe dit zich laat aflezen aan de vondsten. Uit historische bronnen ten aanzien van de Sefardische gemeenschap – boedelbeschrijvingen en transacties – komt naar voren dat de identiteit van Portugese joden in de 17de- en 18de eeuw voor een groot deel werd bepaald door een Iberische levenswijze, die zich uitte in meubilair, kleding en gebruiksvoorwerpen die nostalgie naar het herkomstgebied weerspiegelden. Portugese faience – Portugaalse schotels zoals ze werden aangeduid – was tot begin 18de eeuw volop te vinden in Portugees-joodse huishoudens. Wanneer dat uiteindelijk werd opgegeven – één bron verhaalt over een persoon die zijn Portugese aardewerk in een kist op zolder zet en voortaan gebruik maakt van Delfts aardewerk – is dat niet zozeer een joods-Nederlands maar veeleer een Portugees-Nederlandse assimilatieproces, dat weerspiegeld werd in de materiële cultuur. Joodse voorwerpen in dergelijke huishoudens waren vaak uitsluitend van ceremoniële aard, bijvoorbeeld een sabbatlamp, Chanoeka kandelaar of gebedsrollen, die in de privé omgeving van de achterkamer waren te vinden.

Aardewerk met een duidelijk joodse signatuur komt archeologisch alleen voor in de context van de voedselbereiding en -consumptie die volgens de joodse spijswetten of op speciale feestdagen plaatsvonden. Een beerput van het Waterlooplein bevatte zo een midden 18de-eeuws Delfts faience bord van een voor die periode gangbaar model, dat zich evenwel onderscheidde door een Hebreeuwse tekst waaruit kan worden afgeleid dat dit bord speciaal was bestemd voor gebruik met Pesach, het joodse paasfeest. Op het vrijwel complete exemplaar staat de aan Exodus ontleende tekst 'zeven dagen zult gij matzes eten', gevolgd door de toevoegingen 'vlees' en 'pesach'. Een vergelijkbaar voorwerp is opgegraven in een beerput uit het tweede kwart van de 18de eeuw in Londen. Hier ging het om een faience bord dat waarschijnlijk was geproduceerd in één van de plateelbakkerijen in Lambeth. Het onderscheidde zich niet van de gangbare modellen borden zoals in het Amsterdamse geval behalve vanwege het in blauw aangebrachte Hebreeuwse opschrift chalav, wat melk betekent. Dit bord was onderdeel van een set waarbij de tegenhanger met basar, vlees, was gemerkt om zo volgens de joodse spijswetten de bereiding van melk- en vleesproducten gescheiden strikt gescheiden te kunnen houden.

Andere archeologische informatiebronnen joodse en niet-joodse huishoudens te kunnen onderscheiden hebben betrekking op het voedsel zelf. De joodse spijswetten schreven namelijk de diersoorten voor die voor consumptie geschikt waren (herkauwers met gespleten hoeven en een aantal vogelsoorten zoals kip), evenals de geoorloofde (koosjere) wijze van slacht en bereiding. Uit 55 van de 100 beerputten van de twee zuidelijke huizenblokken van Vlooienburg, opgegraven op het Waterlooplein in de jaren 1981 en 1982, kwam een specifiek joods eetpatroon naar voren. Hierin ontbraken varkensbotten en schaaldieren en waren slechts bepaalde delen – alleen de voorzijde – van het runderskelet aanwezig. Een andere aanwijzing voor koosjere voeding is de aanwezigheid van koosjerloodjes. Dit zijn merkloodjes met aan één zijde de Hebreeuwse inscriptie koosjer en aan de andere zijde een letter-cijfer combinatie. Ze werden aan het vlees bevestigd als bewijs van een koosjere slacht. Opgegraven exemplaren zijn vooral afkomstig van de onderpoten van kippen. De beerputten op het Waterlooplein van na 1675 bevatten in totaal 424 exemplaren, gelijkmatig verdeeld over de beerputten van de twee zuidelijke huizenblokken van Vlooienburg. Het is bekend dat er al in 1632 een Portugees-joodse vleeshal aanwezig was op het eiland Vlooienburg, het centrum van de Amsterdamse joden buurt. Hoe het koosjere vlees in die periode werd gewaarmerkt is niet bekend, de uit beerputten op het Waterlooplein opgegraven koosjerloodjes dateren alle van na 1675.

De voorwerpen uit de Londense beerput weerspiegelden een typisch middenklasse huishouden met alledaagse voorwerpen voor de bereiding en consumptie van eten en met het thee- en koffieservies zoals dat ook bij niet-joodse Londenaren in huis stond. De beerputten van het Amsterdamse Waterlooplein geven een vergelijkbaar beeld. De keramiek uit de beerput van Zwanenburgwal 35 uit de periode 1675-1725 bijvoorbeeld, waarvan uit geschreven bronnen de Sefardisch joodse bewoners bekend zijn, onderscheidde zich niet van die van vergelijkbare - welvarende - niet-joodse Amsterdamse huishoudens. Daarnaast zijn er wel degelijk vondsten met een joodse signatuur in deze beerput, waaronder 222 koosjerloodjes die samen met de opgegraven dierlijke resten op een koosjere voeding duiden, en fragmenten van een sabbatlamp. Andere voorbeelden van beerputvondsten die wijzen op joodse bewoning zijn rookpijpen met daarop een joodse naam geschreven en geelkoperen lidmaatschapspenningen voor begrafenissen binnen de joodse gemeente. Er zijn er twee gevonden: op één exemplaar uit 1754 staat de naam van de eigenaar Abraham bar Menachen, de andere was van Solomo ben Jozef.

Afvalkuil (S 82) aan de Oude Biksteengang, een joodse context?

Het belangrijkste vondstcomplex dat inzicht zou kunnen geven in de vermoedde joodse bewoning langs de stegen van de Valkenburgerstraat is afvalkuil S 82 aan de Oude Biksteengang, die dateert uit 1800-1820. De kuil bevatte een mengsel aan overblijfselen, bestaande uit keramiek, koosjerloodjes en dierlijke en vis-resten die informatie bieden over de welstand, eetgewoonten en het dieet van de bewoners in deze buurt.

Keramiek

De keramiekvondsten passend goed in het archeologisch spectrum van rond 1800, met roodbakkend aardewerk voor hoofdzakelijk kook- en tafelgerei, drinkgerei en voorraadpotten van steengoed uit het Westerwald en tafelgerei van Chinees porselein, majolica en faience en – kenmerkend voor die periode – het Engelse industriële aardewerk dat zijn intrede deed. Hoewel het assortiment keramiek vergelijkbaar is met dat van contemporaine huishoudens elders in de stad, vertoont het aardewerk uit de Valkenburgerstraat stegen veel meer gebruikssporen die er op wijzen dat de voorwerpen lang werden gebruikt. De pootjes en standringen van kookpotten en borden waren sterk versleten en gebroken voorwerpen van niet bijzonder duur Engels creamware waren op eenvoudige wijze hersteld. De lange gebruiksduur van het aardewerk duidt op gebruikers met geringe financiële middelen en kan gezien worden als een indicator voor armoede. Objecten van specifiek joods ceremoniële aard – zoals pesachborden – ontbraken.

Koosjerloodjes

Er zijn twee metaalvondsten met een duidelijke joodse signatuur in de vorm van koosjerloodjes, die als bewijs van een koosjere slacht waren bevestigd aan kippenpoten (afb. 94). Ze waren uitgegeven door het vleeshuis van de Hoogduitse Gemeente en leggen een verbinding met de

joodse bewoners van de Valkenburgerstraatbuurt van Asjkenazi afkomst.

Dierlijke resten

De zoölogische resten bestaan voor het overgrote deel uit de koosjere diersoorten rund, schaap (geit) en kip. Tot de niet koosjere diersoorten behoren varken en konijn, maar hun aandeel getuigt van een incidentele vermenging van het afvalcomplex en is in het totaalbeeld van vleesconsumptie verwaarloosbaar. De runderbotten behoorden tot poten die golden als het goedkoopste bij de slager verkrijgbare vlees. Ze waren allen doormidden om er bouillon van te kunnen koken of vet uit te onttrekken voor industriële doeleinden, zoals het koken van lijm of kaarsenmaken.

Vis

Voor de analyse van het vismateriaal is een vergelijking gemaakt met drie beerputcontexten van Vlooienburg (Lange Houtsraat 6, Korte Houtstraat 28, Zwanenburgerstraat 23 en Zwanenburgwal 3) en het Rathausplatz in Keulen. De meest voorkomende vissoorten in de afvalkuil aan de Valkenburgerstraat zijn schelvis en platvis, waaronder schol en bot. Deze soorten behoorden in de 18de eeuw tot de goedkoopste vissoorten. Van de in totaal 21 vissoorten geldt alleen de paling als niet-koosjer, waarvan het aandeel binnen het geheel met minder dan 0,1% verwaarloosbaar is.

Conclusie

De vondsten uit afvalkuil S 82 geven net als de beerput van Zwanenburgwal 35 op Vlooienburg en de Londense beerput een gevarieerd beeld van de doorsnee huishoudelijke materiële cultuur zoals deze in een bepaalde periode gangbaar was (zie § 5.5.1). In dit geval gaat het om de periode 1800-1820. De inhoud van de afvalkuil was niet afkomstig van één huishouden, maar mogelijk van alle bewoners rondom de Oude Biksteengang. De lage mate van compleetheid van de keramiekvondsten (14,7 %) wijst hierop. Het aardewerk, veelal goedkope alledaagse voorwerpen, was sterk versleten en ondanks de slijtage na breuk soms toch weer gerepareerd, hetgeen wijst op gebrek aan geld bij de gebruikers om nieuwe serviesgoed aan te schaffen.

Het voedingspatroon wijst in de richting van een koosjer dieet en dus naar een joodse achtergrond van de bewoners. Onder de dierlijke resten komen botten van rund, schaap en kip voor en bij de visresten zijn graten van niet-koosjerse soorten zoals paling verwaarloosbaar. Dit beeld van een joodse achtergrond wordt versterkt door de aanwezigheid van koosjerloodjes. In de afvalkuil kwamen twee koosjerloodjes voor en onder de losse vondsten op het terrein nog eens zes. Zes van de acht loodjes waren afgegeven door de Hoogduitse Gemeente hetgeen zou betekenen dat het merendeels van de joods bewoners in deze steeg Asjkenazi was en in mindere mate tot de Sefardische gemeente behoorde. De botresten duiden zoals bij de keramiekvondsten tevens op een arm milieu; zo waren runderpoten, die als het goedkoopste bij de slager verkrijgbare vlees golden, ruim vertegenwoordigd. Verder waren ze doormidden gehakt om het merg of vet te kunnen uitkoken, een bewerking die samenhangt met goedkope voedsel bereiding of industriële doeleinden.

Het geringe aandeel van niet-koosjere etensresten kan wijzen op het incidenteel afwijken van de joodse spijswetten, maar ook op een aandeel van niet-joodse bewoners in het afvalcomplex van de steeg. In het 18de- of 19de-eeuwse Amsterdam was nooit sprake van een getto waar alleen joden woonden en ook deze buurt waar een grote joodse gemeenschap huisde had een gemengde samenstelling. Dit blijkt onder meer uit de verkoopakten met de namen van de 18de- en vroeg-19de-eeuwse eigenaren van de gangwoningen rondom de afvalkuil. Ongeveer een kwart duidt op joodse families en driekwart op niet-joodse. Er vanuit gaande dat een deel van hen niet daadwerkelijk aan de stegen woonden, maar hier huurders hadden is het interessant om vast te stellen dat met name de archeologische voedselresten een veel grotere aandeel van joodse bewoners lijken te weerspiegelen dan uit de verkoopakten zou blijken.

De huishoudelijke goederen, met name het servies, in dit afvalcomplex onderscheiden zich niet van de doorsnee materiële cultuur in Amsterdam, maar vanwege de indicatoren van een koosjer voedseldieet (zoogdieren, vis, loodjes) kan de keramiek als gebruiksgoed binnen een joods milieu worden gezien. De keramiekvondsten geven aan dat over de hele linie sprake is van doorsnee gebruiksgoederen maar ook van geringe welstand. De vondsten uit 1800-1820 zijn verbonden met een buurt die toen al een grote bevolkingsdichtheid had en zijn als graadmeter van armoede een voorbode van de verpaupering die hier in de loop van de 19de eeuw zou optreden. Rond 1900 had zich rond de Oude Biksteeg een krottenwijk ontwikkeld waar honderden mensen in armoede in

krotwoningen leefden, zoals in de Rode Leeuwengang in 1925 met meer dan 240 gezinnen, hetgeen in 1930 tot sloop en sanering van Marken en de gehele buurt aan de Valkenburgerstraat zou leiden.